

GENEL YAZI NAZARİYESİ İŞİĞİNDA GÖKTÜRK YAZISININ MENŞEİ MESELESİ (OKUNUŞUNUN 100. YIL DÖNÜMÜ DOLAYISIYLA)*

Viktor G. GUZEV – Sergey G. KLYAŞTORNIY

Sayın Bayanlar ve Baylar! Sizlere Petersburg Üniversitesi Doğu Fakültesi Türk Filolojisi Kürsüsü başkanı Prof. Dr. Viktor G. Guzev'le birlikte, ortaklaşa hazırladığımız bu bildiriye sunmaktan şeref duyuyorum.

Bilindiği gibi, 1721-1722 yıllarında Yukarı Yenisey havzasında eski kurganlardan çıkan eşyalar ve üstünde bilinmeyen yazı ile yazılmış yazıtlar olan dikili taşlar bulunmuştur. İlk keşifçileri olan, Birinci Petro tarafından Sibirya'yı tetkik etmek için davet edilen Alman tabii ilimler uzmanı D. G. Messerschmidt ve esir düşen İsveçli subay Filip İvanoviç Tabbert (Philip Johan von Tabbert-Stahlenberg), keşfettikleri bu yazıya iyi bildikleri İskandinavya yazısına benzerliği sebebiyle "runik" sıfatını verdiler.

Esrarengiz yazının deşifre edilmesi, ancak taşlar üzerinde "Sibirya" runlariyle yazılmış büyük yazıtların (1889 yılında) Kuzey Moğolistan'da Orhon nehrinin vadisinde N. M. Yadrinsev tarafından bulunmasından sonra mümkün oldu. 25 Kasım 1893'te Danimarka dil bilimcisi Vilhelm Thomsen yazıtların okunuşu için "anahtar" bulmuş; bunu izleyen 1894 yılının Ocak ayında ise akademisyen Friedrich Wilhelm Radloff bunların bütün tercümesini Sankt-Peterburg'da neşretmiştir. O zamanlardan beri Orhon-Yenisey, yani eski runik Türk yazısı âbidelerinin incelenmesi sürecinde yazının menşei meselesine büyük dikkat gösterilmektedir¹.

* Bu bildirin Rusça yayımı için bk. V. G. Guzev-S. G. Klyaştorniy, "Problemi proishojdeniya drevnetyurkskiy runiki v svete obşey teorii pis'ma (K stoletiyu deşifrovki)", *Vestnik Sankt-Peterburg Gosudarstvennogo Universiteta*, Seriya 2, 1993/4 (No 23), s. 57-62.

¹ Eski Türk runik yazısının keşfedilmesi ve araştırılması tarihi hakkında bk.: S. G. Klyaştorniy, V. A. Livşic "Otkritiye i izuçeniye drevnetyurkskiy i sogdiyskiy epigrafiçeskiy pamyatnikov Tsentralnoy Azii", *Arheologiya etnografiya Mongolii*, Novosibirsk, 1978, s. 37-60; D. Sinor, *Introduction à l'Étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden, 1963, s. 86-96.

Artık V. Thomsen'in runik yazıya ait olan eserlerinde, hem de sonraki bilgilerin eserlerinde gördüğümüz bir tezat açıkça ortaya çıkar. Bir yandan, bu yazının bir yabancı aslını bulmak arzusu meydandadır: "Türk alfabesinin doğduğu kaynak, doğrudan doğruya değilse de, hiç olmazsa bir arabulucu yoluyla, Sami alfabesinin Aramî adlandırılan türüdür. Bununla yazının sağdan sola istikametinin tamamıyla bağdaşması bir yana, asıl bunu ispat eden, harflerin şekil ve gösterilen sesler bakımından özgül benzerliklerinin miktarıdır"². Öte yandan, ünsüzler için kullanılan bazı işaretlerin piktografik (resim yazısına ait olan) menşesine inanç da müşahede edilmektedir. Yine V. Thomsen: "Ne var ki bu işaretlerin bir kısmına gelince, Türkçe adı işaretin fonetik muhtevasında akseden muayyen bir varlığı temsil ederek son tahlilde ideografik* olmaları, şüphe götürmez. Meselâ, \mathcal{D} Y¹, ay işaretinin mehtap "ay" tasvirinden başka bir şey olmaması pek muhtemeldir; \uparrow , \downarrow K, ok, uk "ok" resmidir; \mathcal{B} B², \mathcal{A} b aşağıda ayırıcı vasfı olan parmaklığı (*käräkü*) ve keçe çatısıyla Türk göçebe evini tasvir eder... Kanaatimce, bu inkâr edilemez benzerlikler, başka, daha az sarih ve daha çok şüpheli olsalar bile, menşelerinin aynı surette izah edilmesi lâzım olan işaretlerin de var olduğunu düşündürüyor"³. V. Thomsen, az çok fantastik sayılabileceklerinden kuşkusunu dile getirerek, "faraziye olarak" birkaç örnek daha verir: \uparrow R², \mathcal{A} r = \mathcal{A} r "kişi"; \mathcal{Y} L², \mathcal{A} l = \mathcal{A} l "el"; \mathcal{T} T¹, \mathcal{A} t = at "at"; \mathcal{N} N², \mathcal{A} n, krş.: en- "in-" fiil tabanı; \mathcal{Y} G¹, \mathcal{A} ğ olabilir, \mathcal{A} ğ "balık avlamak için ağ"; \wedge , \square , \mathcal{K} ş, \mathcal{A} şik "kapı, göçebe çadırı kapısı"⁴.

Sonraları Ye. D. Polivanov \mathcal{D} ve \uparrow işaretlerinin ideografik menşei hakkındaki fikri tekrarlayarak bu ideogramların (yani resimden ibaret olan ve fikir karşılayan işaretlerin) mühim bir alâmetini gösterdi: bunların, ay ve ok kelimelerini metinde temsil ettikleri takdirde, ayrı olarak, yani ünlüsüz iş görme kabiliyetini.⁵ Buna şunu da ilave etmek gerekir ki, \mathcal{B} işareti de aynı biçimde kullanılır: $\mathcal{B} \times \mathcal{B}$ \mathcal{A} b+dä (BK, 32) "evde".

Ye. D. Polivanov runik Türk işaretlerinin meydana gelmesinin başka bir yolunun da farkına vardı -bir kelimeyi temsil eden işaretin vasıtasıyla aynı kelimenin birinci fonemini gösterme. Meselâ, mızrağı (etü. - *sünġü*) sembolize eden sopa tasviri, /s/ foneminin inceltilmiş alofonu için işaret vazifesinde hizmet yerirdi⁶. Şunu da belirtmek gerekir ki, burada Eski Samî alfabesinin yaratılmasında kullanı-

2 V. Thomsen, *Samlede Afhandlingar*. III. Bd. Kobenhavn, 1922, s. 73-74.

* İdeografiye, yani fikir, bildiri iletebilen resim yazısına ait -V. G.-S. K.

3 V. Thomsen, *Göst. e.*, s. 78-79.

4 V. Thomsen, *Göst. e.*, s. 79.

5 Ye. D. Polivanov, "Ideografiçeskiy motiv v formatsii orġonskogo alfavita", *Bulleten' Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Taşkent, 1929, No 9, s. 178-179.

6 A. y.

lan, genel yazı biliminde iyi bilinen sözüm ona akrofonik yöntem söz konusudur. Zikredilen işarete gelince, bunun ilkel hece alfabetinde, sistemin şartlarına uygun olarak, *äs* hecesini temsil ettiğini tahmin edebiliriz. Runik yazının bazı diğer işaretlerinin de akrofonik yoldan meydana geldiğini zannetmek pek tabiidir. Meselâ, *as* hecesi için kullanılan *ſ* işareti, bir zamanlarda *saç* tasviri (etü.'de - saç) olabilirdi.

Hem ay, hem mızrak için kullanılan işaretler, hem de A. Róna-Tas tarafından keşfedilen *äd* ("mülkiyet, evcil hayvanlar") sözü için hizmet veren *×* işareti⁷ Türk damgaları (eski aile ve mülkiyet işaretleri) arasında bulunmaktadır. A. Schifner'in ortaya koyduğu ve N. A. Aristov, N. G. Mallitskiy, D. N. Sokolov tarafından işlenen Türk runlarının menşei varsayımı asıl damgalara dayanır⁸. Runların muhtemel kaynakları dahilinde, şüphesiz, damgalar da göz önünde tutulmalıdır.

Son yirmi yıl boyunca Eski runik Türk yazısının menşei meselesine ait alâkanın yeniden artması müşahade edilmektedir. G. Clauson'un (runik işaretlerin prototiplerinin Sogt, Pehlevî ve Baktrî alfabelerinde aranması), A. S. Amanjolov'un (Türk runlarının genetik seleflerinin en eski Samî ve Küçük Asya alfabeleri arasında aranışı), V. A. Livşiç'in (runik alfabenin menşeinin, R. Gautiot'un ortaya attığı Sogt versiyonunun grafik karşılaştırmalar vasıtasıyla geliştirilmesi), O. Pritsak'ın (Eski Türk yazısının bir hece yazısı olduğu ve bir bilinmeyen Eski Samî hece yazısından doğduğu tezleri), A. Róna-Tas'ın (Run yazısının Aramî alfabenin bir türünden doğuşu, runların teşekkül etmesinin safhaları), V. V. Ivanov'un (Tohar fonolojisinin ve Brahmi yazısının runik Türk yazısı üzerinde tesiri) eserleri neşredilir⁹. Yukarıda sözü geçen Türk runlarının damgalardan menşei faraziyesi yeniden ileri sürülmektedir¹⁰.

Yukarıda söylediklerimiz şunu gösteriyor ki, run işaretlerinin kendi Türk zemininde meydana gelmelerinin yolları, çeşitli olabilirdi. Fakat asırlar boyu gelişmelerin eşitsizliği, türlü faktörlerin, her şeyden önce üstünde yazıldığı maddenin

⁷ A. Róna-Tas, "On the Development and Origin of the East Turkic "Runic" Script", *Acta Orientalia Hung.*, XLI (I), 1987, s. 9.

⁸ Bk.: A. S. Amanjolov, "Problema proishojdeniya tyurkskogo runičeskogo alfavita", *Kazak tili men edebieti*, 8-şığı, Alma-Ata, 1976, s. 60. "K genezisu tyurkskih run", *Voprosı Yazikoznaniya*, Moskva, 1978/2, s. 82.

⁹ G. Clauson, "The Origin of the Turkish "Runic" Alphabet", *Acta Orientalia*, XXXII, 1970, s. 51-76, A. S. Amanjolov, *K genezisu tyurkskih run*; V. A. Livşiç, "O proishojdenii drevnetürkskoı runičeskoy pis'mennosti", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, Moskva, 1978/4, s. 84-98; O. Pritsak, "Turkology and the Comparative Study of Altaic Languages", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 4, Harvard University Printing Office, 1980, s. 83-100; A. Róna-Tas, "On the Development and Origin of the East Turkic "Runic" Script"; V. V. Ivanov, "Toharı", *Vostochny Turkestan v drevnosti i rannem srednevekove*. Moskva, 1992, s. 28-29.

¹⁰ A. Mahmutov "Kak-voznik drevnetyurkskiy alfavit", *Issledovaniya po tyurkologii*, Alma-Ata, 1969, s. 141-147.

(tahta, taş) tesiri, pek karmaşık neticelere götürebilirdi: bazı işaretlerin yorumlanması şimdiye kadar çok kolay kalır, bazıları ise hepten tanınamayacak kadar değişmiştir.

Dikkate değer nokta şudur ki, Türk runlarının piktografik doğuşunun sözü geçen yollarının hiç birisi, ciddî bilginlerden kimseyi celbetmedi ve kimse yazının tabii, otokton yoldan meydana geldiği faraziyesinin sabit taraftarı olmadı. V. Thomsen, işaretlerin piktografik yoldan meydana gelmeleri olaylarını şu kelimelerle bitiriyor: "Kendiliğinden anlaşılıyor ki, bu karşılaştırmalara kesin olarak kanaat getirmek bahis konusu değildir"¹¹. Ye. D. Polivanov da "ideografik motivi" daha fazla geliştirmeye kararlı değildir: "... çünkü burada kendisini önceden kaygan, gerçeğin ölçütünden mahrum bildiğimiz yola girmek mecburiyetindeyiz"¹².

Runik işaretlerin piktografik yoldan meydana geldiği fikrini geliştirmeye çalışmış olan bilginler ise (A. C. Emre, A. Mahmutov)¹³, runik yazının kuruluşunun ilkeleri hakkında bir tasavvur edinmeğe gayret göstermiyerek, hem de umumî yazı nazariyesinin biriktirdiği tecrübeden faydalanılmıyarak, yalnız sathî yargılar, sığ deliller ve malzemenin yorumlanmasında sistemsizlik teklif edebildiler.

Buna mukabil, yukarıda gösterilen, runik Türk yazısının deşifre edildiği andan beri mevcut olan çelişki (yani, bunun ezelden beri piktografik olması, başka deyimle, otokton olmasına delillerin var olması ile uzmanların bunun bir yabancı kaynaktan doğmuş olduğu inancı arasındaki çelişki), çözülmemiş kalmaktadır.

Bize göre, bu çelişkinin çözülmesi için gramatologların (yazı uzmanlarının) şu (gerçi yeni ve en yeni çağlara ait olan) tecrübesi faydalı olabilir: yoğun kültür mübadelesi şartları altında icad edilen yazı sistemleri, gelişmiş yazısı bulunan dillerle temas girerken her bir tabii yazının inkişaf ederek geçtiği normal safhalardan -yani: resim, kelime, hece safhalarından- geçerek hızlandırılmış evrim geçirir¹⁴. I. Friedrich'in fikrine göre, bu tür yazılara "taklidî suretle yaratılmış" denilebilir¹⁵.

Eski runik Türk yazısının, asıl kültürel mübadelenin yoğunluğunun Türk öncesi ve eski Türk devresinde (milâttan sonraki I. bin yıllığının ilk yarısı ve ortası) iki -Uzak Doğu (Çin) ve Yakın Doğu (Sami-İran)- büyük medeniyetinin temas ettiği

11 V. Thomsen, Göst. e., s. 79.

12 Ye. D. Polivanov, Göst. e., s. 178.

13 A. C. Emre, Sur l'origine de l'alphabet vieux-turc (dit alphabet runique de Siberie), İstanbul, 1938; Mahmutov A. Göst. e.

14 I. Fridrih, *Istoriya pis'ma*, Moskva, 1979, s. 194-206; V. B. Kaseviç, *Fonologičeskiye problemi obşego i vostočnogo yazıkoznaniya*, Moskva, 1983, s. 152.

15 I. Fridrih, Göst. e., s. 194.

sahada aşırı derecede arttığı şartlarda meydana geldiği aşikârdır. Bunun icat edilmesini teşvik etmiş olan diğer bir faktör ise, o zamanlarda kurulan Türk devletlerinin idare, siyaset ve ideoloji sahasındaki (o çağlar görüşlerine göre) mükemmel haberleşme vasıtalarına ihtiyaçlarıydı.

Bu problemleri halletme yolları gayet mahduttu:

1. Türk İmparatorluğu'nun iç ihtiyaçları için bir yabancı dil ve yazı kullanmak. Böyle bir yol I. Türk İmparatorluğunda gerçekleştirilmişti. Bu devlette kağan kalem dili vazifesini Sogt dili ile Sogt yazısı görürdü (misal - 582 yılına ait olan Bugut yazıtı)¹⁶.

2. İtalik Sogt yazısının benimsenmesi ve Türk diline uydurulmasıyla sonraları hem iş, hem de din metinlerinde kullanılması (Sogt-Türk dökümanları serisi)¹⁷. Sonraları (8.-9. asırlarda) bu yol sözümona eski Uygur yazısının yaratılışına götürdü.

3. Eldeki resimler fonu esasında (L. Bazin'in deyimiyile) "millî"¹⁸ bir yazı icat etmek. Bu yol, Türklerin iyi bilip kullandıkları hiyeroglif (Çin) ve harf (Sogt) yazı sistemlerinin şiddetli baskısı şartları altında gerçekleştirilmişti¹⁹. Çin hanedanı kroniklerinin, 6. asırda Türk'lerde biri Hû (Sogt) halkının yazısına benzer, biri vergi toplama amaçlarıyla kullanılan, ağaçtan küçük değnekler (tahtalar) üzerindeki işaretlerden ibaret olan, iki tür yazı sistemlerinin var olduğunu bildirdiklerine göre, I. Türk imparatorluğunda Sogt yazısının yanısıra vazifesi mahdut, italik olmayan bir başka yazı ("kesmeler") de mevcuttu²⁰. Böyle bir yazının eski runik Türk yazısının seleflerinden biri olduğunu tahmin etmek mantığa uygundur. Böyle seleflerin var olduğunu Altay'da, Yukarı Yenisey vadisinde, Doğu Türkistan'da, Yedi Su bölgesinde keşfedilmiş olan kanon dışı runik yazıtlar tanıklık edebilir. Runik yazının böyle türlerinin sonraki gelişmesi, sonraları Avrasya stepinin Volga ile Tuna

16 S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşiç, "Bugut'taki Sogtça Kitâbeye Yeni bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987, Ankara, 1992, s. 201-241.

17 A. V. Gabain, "Alt-türkische Texte in sogdischer Schrift", *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*, Budapest, 1976, s. 69-78.

18 L. Bazin, "Turc et Sogdiens: les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie)", *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*, Paris, 1975, s. 43.

19 Türklerin politik, kültürel ve diğer temasları hakkında bk: S. G. Klyaştorıny, *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskva, 1964, s. 78-135.

20 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*. I. Buch, Wiesbaden, 1958, s. 9-10.

arasındaki bölgesinde birkaç varyanttan ibaret olan Doğu Avrupa (Hazar-Bolgar) runik yazısına aksetmiştir²¹.

Türk kabilelerinin kendi yazı sistemlerinin meydana gelişinin en aşağı (en eski) haddi hakkında muayyen bir şey söylemek çok zordur. Milâttan önce 4. asra ait olan (Alma-Ata civarındaki) Issık kurganından çıkarılmış gümüş fincan üzerindeki kitâbelere ve milâttan sonraki çağın başlarına ait olan (Afganistan'ın Gazni bölgesindeki) Daşt-i Navur'dan üç dilli dikili taş üzerindeki kitâbenin runlara benzer varyantına bakılırsa runlara benzer yazı sistemleri, artık Türklerin tarihî selefleri olan Merkezî Asya'da yaşayan İran dilli göçebeler tarafından kullanılmaktaydı²². Gelişmemiş piktografik ve runlara benzer bir yazının uzun bir tarihî devre boyunca yazı kullanması için çok mahdut bir sahanın şartları altında muayyen amaçlarla Türkçe konuşan kabile birliklerinin meydana gelmesinin en erken safhasında artık hizmet vermiş olması, pek muhtemeldir.

Böylelikle, sonraları Türklerin kendi yazı sistemi icat etmek için faydalandıkları resimler fonunun (bahsi geçen iki âbidenin aksettirdiği Sakî *Yu-eçi* yazısının runik Türk yazısının norm öncesi varyantlarına geçmiş olduğu tespit edilebilirse) oldukça eski (takriben bin yıllık veya daha eski) olduğu ortaya çıkabilir.

Runik Türk yazısının 6. veya 7. asırda icat edilmiş olduğunu tahmin eden araştırmacıların (G. Clauson, L. Bazin) görüşü kabul edilmelidir. Yalnız bir esaslı itiraz kaydı lâzım: "icat" kelimesi burada runik yazının artık mevcut olan türlerinin bir reformunu kastetmelidir. Bu reformun özü, alfabenin tasnif edilmesi, tek bir standarda uydurulması ve herhalde önceden kullanılan işaretlere başka fonetik muhtevanın verilmesinden ibaret olmalıydı. Bu husus Orhon-Yenisey yazısının, bazı işaretlerin yerli varyantlarının çok az ihlâl ettiği, hayrete düşürücü tek biçimliliğini izah etmektedir.

Eski runik Türk yazısının reformunun baş muhtevası, bunun, yeryüzündeki yazıların tabii gelişmesinin kanunlarıyla büsbütün bağdaşmakla beraber, yine de acayip iç şeklinin yaratılmasından ibaretti. İç şekli, içinde bütün önceki safhalarının muhafaza edildiği bir amalgam (karışım)dır: 1) İşaretlerin hiç değilse bir kısmı, bariz suretle logogram (kelime işareti) veya ideogram (bir fikir karşılayan resim işareti) olarak hizmet verme kabiliyetine sahiptir (*äb* "yurta, göçebe çadırı", *äd* "mülkiyet, evcil hayvanlar", *ay* "ay", *äl* "el", *ok*, "ok" v.b. işaretleri); bunlar haberleşme vasıtalarının gelişmesi sürecinin yazı öncesi, resim safhalarını temsil etmektedir; 2) bütün işaretler, galiba, hece çevirmesi yoluyla (*äb* - *bä*, *äd* - *dä*, *ok* - *ko*, *ık* - *kı*) en

21 S. G. Klyaştorniy, "Drevnetyurkskaya tsivilizatsiya: diahroničeskiye sv'azi i sinhroničeskiye aspekti", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1987/3, s. 58-62.

22 V. A. Livşic, Göst. e., s. 84-85.

çok rastlanılan ve bu sebeple ilkel sayılabilen "ünlü - ünsüz" hece yapısından uzaklaşarak sillabogram (hece işareti) vazifesini görmeğe muktedirdir; 3) hemen hemen bütün işaretler (ünsüzler için kullanılanların çoğu, ancak ünsüz fonemlerin art ve ön damak alofonlarını iletebilmekle beraber) fonem temsil etme kabiliyetini benimsemiştir ve bu anlamda fonemogram (fonem işareti) olarak iş görürler. Burada şunu da belirtmek lâzımdır ki, sözümona ligatürler ("global signs") runik yazısının hece safhasından kalma bir olay, bir rüdimanter hususiyet ("ünlü - ünsüz - ünsüz" yapılı bazı hecelerin sabık işaretleri) olarak yorumlanmaya elverişlidir.

Runik Türk yazısının sıraladığımız hususiyetleri, şu genelleştiren sonuca götürüyor ki, bahis konusu olan yazıdaki işaretler, hem signogram terimiyle adlandırılan işaret işareti (meselâ, kelime işareti) olarak kullanılırdı, hem de fonogramların iki türü olan sillabogram ve fonemogramların vazifesini görürdü. Bu bakımdan eski Türk yazısı, çok karmaşık signofonografik terimiyle adlandırılabilen²³, yani kelime-hece-fonem yazı sistemiydi.

Bitirirken şu noktayı da vurgulamak gerekir ki, bu bildiride söylediklerimiz, Göktürk yazısının, araştırmacının müşahedesinden daha saklı, daha muhafazakâr ve nihayet araştırılmakta olan kültürü ve tarihi öğrenme açısından daha mühim olan iç şeklinin teşekkül etmesi şart ve yollarını açığa kavuşturmanın kasten yapılan tecrübesidir. Bundan farklı olarak, yazının evrimini daha değişken ve daha az güvenilir olan dış (grafik) şekli sahasında incelemek, zannımızca, daha az perspektiflidir; buna herhalde yalnız bir yardımcı vasıta olarak başvurulmalıdır²⁴. Runik Türk yazısının menşei problemini yazının dış şekli dahilinde kalarak başarısız halletme çabaları, V. Thomsen'in bunu deşifre ettiği 25 Kasım 1893 gününden çok önce başlayıp şimdiye dek süregeldiği için bu son hususu göz önünde bulundurmamak çok mühimdir.

²³ Krş.: A. M. Pevnov, "Problemi deşifrovki çjurjen'skoy pis'mennosti", *Voprosı yazıkoznaniya*, 1992/I, s. 25-47.

²⁴ I. Fridrih, Göst. e., s. 47.